

ADMINISTRACJA BIZANTYŃSKA NA ZIEMIACH SŁOWIAŃSKICH
I JEJ POLITYKA WOBEC SŁOWIAN W XI—XII W.

W VII wieku w wyniku wędrówek ludów słowiańskich na Bałkany cesarstwo bizantyńskie utraciło niemal wszystkie swe posiadłości europejskie poza stolicą i wąskimi pasami wybrzeży, strzeżonymi przez warowne miasta portowe i potężną nadal flotę. Ziemie, na których osiedlili się Słowianie utworzyły Sklawinię źródeł bizantyńskich VIII i IX w. Wieki VIII—X to okres stopniowego opanowywania Sklawinii przez cesarstwo, które na zdobytych terenach tworzyło duże jednostki administracyjne zwane temami. Władza wojskowa i cywilna należała w nich do dowódców wojskowych oddziałów, zwanych również temami, a stacjonujących na obszarze temy — prowincji.

W IX i X w. Bizancjum utraciło część swych ziem słowiańskich, zwłaszcza ziemie położone w południowej Macedonii, Epirze i Tessalii, które weszły w skład zachodniobułgarskiego państwa ochrydzkiego cara Samuela (976—1014). Dopiero podboje Bazylego II Bułgarobójcy i upadek państwa utworzonego przez cara Samuela (1018 r.) przywróciły władzę Bizancjum nie tylko nad ziemiami utraconymi w IX—X w., lecz również nad obszarami macedońskimi i bułgarskimi carstwa Samuela.

Ziemie słowiańskie, które w XI w. znajdowały się w obrębie cesarstwa, składały się z dwóch obszarów o różnej przeszłości: 1. terytoria, które weszły w skład imperium już w VIII—IX w., położone w Grecji, Macedonii egejskiej i Tracji; 2. ziemie byłego carstwa Samuela, obejmujące Macedonię, Bułgarię naddunajską, Albanie i częściowo Epir i Tessalię.

Przedstawienie położenia tych obszarów w systemie administracyjnym cesarstwa odpowie nam na pytanie, jaka była polityka administracji bizantyńskiej wobec ludów słowiańskich w XI i XII w. oraz stopień opanowania ziem słowiańskich przez państwowość bizantyńską. Odpowie nam również, przynajmniej częściowo, na pytanie, czy feudalowie bizantyńscy zdołali po podboju politycznym Słowiańszczyzny uzależnić od siebie chłopstwo słowiańskie i w pełni zlikwidować lub asymilować wczesnofeudalną, słowiańską klasę wielkich właścicieli ziemskich, a jej własny aparat władzy zastąpić w pełni organizacją tem.

Możni słowiańscy w źródłach greckich występują pod nazwą archontów, rzadziej starszyny plemiennej (*presweis ethnon*). W Bizancjum archontami nazywano wszystkich przedstawicieli klasy feudalnej, a ponadto również wszystkich urzędników różnych stopni i rang. Archonci słowiańscy różnili się tym jednak od archontów greckich, że byli jednocześnie zwierzchnikami terytoriów terytorialno-politycznych archontei. Stąd występują oni w źródłach jako toparchowie, zarządcy poszczególnych ziem (*topos*).

Położenie archontii słowiańskich w systemie bizantyńskim tem i problem ich autonomii wewnętrznej i różnic ustrojowych między ziemiami tworzącymi archontie i ziemiami posiadającymi ustrój temowy będzie głównym przedmiotem naszych rozważań. Będziemy się również stawali odpowiedzieć na pytanie, czy istniały jakieś poważniejsze różnice ustrojowe między ziemiami słowiańskimi od dawna należącymi do Bizancjum i ziemiami byłego carstwa Samuela, przyłączonymi w r. 1018.

I

Ustrój wewnętrzny ziem byłego carstwa bułgarskiego Samuela po podboju przez Bazylego II Bułgarobójcę znalazł słabe odbicie w materiale źródłowym. Spowodowało to powstanie tezy o wyjątkowym, uprzywilejowanym położeniu ziem byłego carstwa ochrydzkiego w systemie administracji bizantyńskiej i przestrzeganiu przez Bizancjum zasady integralności terytorium byłego carstwa Samuela. Wyrazicielem tego poglądu był już G. Schlumberger¹. Uważał on jednak ten stan za przejściowy, charakterystyczny dla kraju świeżo zdobytego, w którym jeszcze nie powstała normalna administracja temowa. Rządcy zdobytego kraju byli, według niego, zarządcami nadzwyczajnymi z tytułami duksa lub pronocy. Podobne poglądy reprezentował również K. Jireček² a rozwijał je F. Uspenski³.

Zupełnie odmiennie przedstawił W. Złatarski problem położenia ziem bułgarskich w ramach Bizancjum, po upadku carstwa Samuela. Uważał on, że po śmierci cara Jovana Władysława, wdowa, caryca Maria, patriarcha bułgarski i wielcy feudałowie poddali się cesarzowi Bazylemu II dopiero po zawarciu układu, gwarantującego zachowanie w całej Bułgarii dotychczasowych stosunków i organizacji państwowej bez zmian. Miejsce cara zajął zaś katepan — dux Bułgarii z tytułem stratega-autokratora jako namiestnik niepodległej Bułgarii⁴.

Poglądy W. Złatarskiego, zwłaszcza dotyczące niepodległości ziem bułgarskich w państwie bizantyńskim zostały odrzucone przez historiografię również bułgarską, w której powszechne zyskały tezy N. Skabałanowicza⁵ o utworzeniu po podboju przez Bazylego II, obok temy Bułgaria z ośrodkiem w Skopje, temy Paristrion⁶. Kwestio-

¹ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire Byzantin*. Paris 1884, s. 240; tenże, *L'épopée byzantine à la fin de Xe siècle, t. II. Basile II le Tuer de Bulgares*: Paris 1900, s. 422 i n.

² K. Jireček (Jireček), *Istorija Bołgar*. Odessa 1878, s. 264. Por. też W. Makuszew, *Istorija Bołgar w trudzie K. O. Jireczka*. „Zurnal Ministerstwa narodnego proswieszczenija” (dalej ZMNP), cz. 196, april 1878, s. 239—296.

³ F. I. Uspenski, *Obrazowanije wtorogo bołgarskogo carstwa*. Odessa 1879, s. 117—18, 57, 104.

⁴ W. N. Złatarski, *Ustrojstwo Bołgarii i położenie bołgarskogo naroda w pierwoje wremia posle pokorenija ich Wasilijem II Bołgaroboicuju*. Seminarium Konadakovianum 1931, 4, s. 50—67; tenże, *Policzeskoto położenie na Sewerna Bołgarija pprez XI i XII w.* „Izwestija na Istoriceskoto družestwo w Sofija” 1929, 9, s. 10. 28—29, 34; W. N. Złatarski, *Istorija na bołgarskata drżawa prez srednite wekove, t. II.* „Sofija 1934, s. 1—36.

Poglądy K. Jireczka i W. Złatarskiego przyjął J. Snegarow, *Istorija na Ochridskata archiepiskopija*. Sofija 1924, s. 53—54.

⁵ Na. Skabałanowicz, *Wizantijskoje gosudarstwo i cierkow w XI w.* St. I Peterburg 1884, s. 225—229.

⁶ P. Mutafcziew, *Sudbinite na srednowekowija Dr'str*. *Sbornik Silistra i Dobrudża*, I. Sofija 1927; tenże, *Istorija na bołgarski narod*, II. Sofija 1943, s. 1—6;

nowano jedynie istnienie temy Sirmium, zorganizowanej według Skabałanowicza na ziemiach położonych na zachód od Paristrionu, nad Sawą i Dunajem⁷.

Nie przyjął się również pogląd Zlatarskiego o dwustronnych układach bizantyńsko-bułgarskich, mających poprzedzać uznanie przez ziemie bułgarskie władzy Bazylego II⁸. Natomiast zgodnie stwierdzano nadanie przez Bazylego II ziemiom bułgarskim licznych przywilejów w sprawach podatkowych i religijnych. Polegały one na zachowaniu systemu podatkowego carstwa ochrydzkiego i wyłączeniu kościoła bułgarskiego spod władzy patriarchy konstantynopolitańskiego oraz pozostawieniu przy władzy episkopatu słowiańskiego i liturgii słowiańskiej⁹.

Już N. Skabałanowicz uważał, że złamanie przywilejów podatkowych nadanych ziemiom bułgarskim przez Bazylego II wywołało w r. 1040 wybuch powstania Piotra Deljana¹⁰.

Istnieje jednak wiele przekazów, na których oparł się W. Zlatarski i jego poprzednicy, tworząc hipotezę o autonomii ziem bułgarskich, a które przez przeciwników tezy o autonomii zostały niemalże pominięte milczeniem i nie w pełni zinterpretowane.

Opisując powstanie Piotra Deljana, Skylitzes zaznacza, że cesarz Bazyli, kiedy podbił Bułgarów nie pragnął wcale wprowadzać zmian ani zmieniać stosunków [w kraju], a chciał pozostawić pierwotny ustrój, tak by rządzieli się w ten sam sposób, jak to wprowadził kiedyś Samuel¹¹. Podobnie Skylitzes Continuatus, w związku z powstaniem 1072 r. pisze w podobnych słowach: Gdy cesarz Bazyli podbił Bułgarię nie pragnął

N. Banescu, *La question du Paristrion*, „Byzantion” (cyt. dalej Byz.) 1933, 8, s. 181—282; tenże, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*. Bucarest 1946; G. Ostrogorski, rec. książki W. N. Zlatarskiego, *Istorija na Bałgarskata Drżawu*, t. I—II. „Jugoslovenski Istoriski Časopis”. Beograd 1935, 1, s. 515—520.

⁷ Istnienie jej zakwestionował N. Banescu, *Les duchés*, s. 24 nn. Por. G. Ostrogorski, *Istorija Wizantije*. Beograd 1959, s. 297.

⁸ P. Mutaficziew, *Istorija na bałgarski narod*, II, s. 1—6; N. Banescu, *Les duchés*, s. 14; Ostrogorski, op. cit., s. 515—520; F. Dölger, „Bizantinische Zeitschrift” (dalej B. Z.) 1932, 32, s. 468; G. G. Litawrin, *Bołgarija i Wizantija w XI—XII wv*. Moskwa 1960, s. 249 i n. Jedynie S. Liszew, *Njakoj dannii za feodalnitate odnoszenija w Bołgarija prez X w*. „Izwestija na Institut za Bałgarska Istorija”. Sofija (dalej Izwestija I B I), 1956, 6, s. 420, odrzuciwszy tezę o jakiegokolwiek autonomii Bułgarii po podboju bizantyńskim podtrzymał hipotezę W. Zlatarskiego o „układzie” możliwych bułgarskich z Bazylim II. Hipoteza ta opiera się jedynie na słowach przywileju Bazylego II z 1020 r. dla kościoła ochrydzkiego, „darował nam Pan [Bóg] kraj ten ujarzmiony (ὀρθόπνονος) dobroć jego jawnie pomogła nam zjednoczyć w całość to, co było rozłączone i zjednoczyć pod jednym jarzmem rozłączone bez naruszenia granic i porządków wprowadzonych mądrze przez tych, którzy panowali przed nami. Dlatego, kiedy zostaliśmy panem tego kraju zachowaliśmy nienaruszone jego prawa, co potwierdzamy naszymi chryzobullami i przywilejami”. J. Iwanow, *Bołgarski starini iz Makedonija*. Sofija 1931, s. 555—556.

W. Zlatarski przetłumaczył „ὀρθόπνομος” na mocy „układu” na podstawie porozumienia. Banescu, *Les duchés*, s. 14 i ostatnio Litawrin, op. cit., s. 256—258, wykazali, że wyraz ten oznaczał w źródłach ujarzmienie, podporządkowanie czyjejs władzy ziem i ludzi. Słowa przywileju z 1020 r. na co wskazuje zwłaszcza ustęp o zachowaniu granic arcybiskupstwa odnoszą się wyłącznie do kościoła ochrydzkiego i nie mówią nic o stosunku cesarza do feudałów świeckich.

⁹ Banescu, *Les duchés*, s. 14 i n. Ostrogorski, op. cit., s. 515—520.

¹⁰ Ibidem, s. 225. Politykę podatkową cesarstwa po roku 1018 dokładniej omówił G. G. Litawrin, *Natogowajia politika Wizantii w Bołgarii w 1018—1185 gg*. „Wizantijski Wremennik” (dalej V Vr.) 1956, 10, s. 81—110.

¹¹ *Skylitzes-Cedrenus. Synopsis istorion* ed. I. Bekker, t. 2, *Bonnae* 1839, s. 43—638 (dalej Skyl-Cedr, II), s. 530.

wprowadzić nic nowego z obyczajów, lecz chciał, aby byli rządzeni we wszystkim u siebie przez własnych archontów, według swoich obyczajów, jak za Samuela, dawnego ich władcy¹².

P. Mutafcziew w oparciu o te przekazy stwierdził, że zapewne, jeśli nie wszyscy, to duża większość niższych funkcjonariuszy w administracji prowincjonalnej była Bułgarami, a poza tym zachowany został samorząd gmin wiejskich (*obščina*), a być może i większych jednostek administracyjnych¹³. Hipoteza ta nie została jednak bliżej rozwinięta i udokumentowana konkretnym materiałem źródłowym. Materiał ten jednak istnieje i jest nawet dość obfity, jeśli rozszerzymy nasze badania poza terytorium carstwa ochrydzkiego.

Polityka Bazylego II kształtowała się pod wpływem myśli państwowej Bizantyńczyków, w oparciu o wiekowe doświadczenia władz, wojska i dyplomacji, przekazywane z pokolenia na pokolenie za pośrednictwem bogatej literatury, poświęconej gromadzeniu tych doświadczeń — licznych bizantyńskich traktatów w rodzaju *De administrando imperio*, różnych strategikonów i taktikonów. Polityka ta odpowiadać też musiała realnej strukturze imperium bizantyńskiego przełomu X/XI w.

Zasadniczą zatem sprawą będzie stwierdzenie, jakie było w tym czasie położenie w ramach wielonarodowościowego imperium bizantyńskiego społeczeństw niegreckich, które posiadały własną przeszłość i tradycje państwowe oraz ustalenie ich praw i stosunku do administracji tematycznej Imperium.

Zasady postępowania, jakimi bizantyński mąż stanu winien się kierować przy przyłączaniu do państwa nowych prowincji, wyłożył Leon Mądry w swojej *Tactica*. Omawiając zasady organizowania zdobytego kraju cesarz, pradiad Bazylego II, zalecał łagodność. Jako wzór do naśladowania podał postępowanie Nicefora Phokasa w latach osiemdziesiątych IX w. w zdobytych ziemiach księstw longobardzkich Salerna i Benewentu, Kalabrii północnej, Lukanii wschodniej i Apulii¹⁴: *Tak strateg nasz postępował z narodem Longobardów, że nie tylko potrafił ich podporządkować przez wyprawę zrecznie kierowane, lecz postępował z nimi z umiarkowaniem i łagodnością i nadał im wolności i zwolnienie od podatków.* τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῖς πάσης τε δουλείας καὶ τῶν ἄλλων φορολογίων χαρισόμενος¹⁵

Słowa te stwierdzają, że feudałom longobardzkim, mimo podboju nadano te prawa, jakimi cieszyli się w księstwie Benewentu, to jest immunitet ekonomiczny i zapewne również sądowy¹⁶.

Władze bizantyńskie, wprowadzając prawo bizantyńskie, zachowały przecież odrębne prawa longobardzkie i rzymskie, istniejące w powstałej temie Longobardii¹⁷. Przez cały XI w. odrębny statut prawny istniał w Italii bizantyńskiej dla Longobardów, Italczyków — Romanów i Greków, a być może również Armeńczyków i Żydów¹⁸. Prawo bizantyńskie

¹² *Skylitzes Continuatus*, ed. I. Bekker, II. Bonnae 1839, s. 639—744 (dalej Skyl-Cont), s. 715.

¹³ Mutafcziew, *Istorijsa*, II, s. 5—6.

¹⁴ J. Gay, *L'Italie meridionale et L'Empire byzantin. (867—1071)*. Paris 1909. s. 134.

¹⁵ *Leonis Tactica*, XV ed. Migne P. G. 107, col. 896.

¹⁶ O rozwoju immunitetów w państwach longobardzkich. Ob. G. Salvioli, *Storia del diritto italiano*. Torino 1930, wyd. 8, s. 204—207, s. 713—714; G. G. Mor, *L'eta feudale*, t. II. Milano 1952, s. 193—231.

¹⁷ Por. Gay, *L'Italie meridionale*, s. 569—579.

¹⁸ W 882 r. strateg Longobardii potwierdzając opactwu Monte Cassino jego

dopiero stopniowo zdobywało w Italii bizantyńskiej przewagę, nigdy jednak nie wyparło prawa longobardzkiego.

Zachowany został również lokalny samorząd longobardzki¹⁹. W dokumentach wystawianych w Italii bizantyńskiej stale obok bizantyńskich funkcjonariuszy administracji temowej występują lokalni urzędnicy, *iudices*, rzadziej *gastaldi*, którzy otoczeni przez najwybitniejszych feudałów longobardzkich (*boni homines*), zarządzali poszczególnymi okręgami kraju, kierowali sądami prawa longobardzkiego i rejestrowali akta prawne²⁰.

Jednocześnie feudałowie longobardzcy byli na pół niezależnymi panami swoich seniorii. W grudniu 1046 r. Vizantios, kritis Bari, otrzymał pełny immunitet sądowy i ekonomiczny dla swojej posiadłości Folanum oraz prawo sądu według prawa longobardzkiego — *κριθῆναι υπ' αὐτοῦ κατὰ τὸν νόμον* (sic) *τὸν λογιζοβαρδικὸν* — nie obejmujące jedynie sądu cesarskiego i sądu katepana²¹.

Analogia longobardzka pozwala zrozumieć sens słów Skylitzesa o pozostawieniu przez Bazylego II pierwotnego ustroju Bułgarii bez zmian. Zeastawienie słów Leona Mądrego, charakteryzujących politykę bizantyńską w temie Longobardia, ze słowami Skylitzesa i jego komentatora, opisującymi stosunki w temie Bułgaria, pozwala nawet wysunąć wniosek, że zakres wolności i samorządu Bułgarów był szerszy niż samorząd Longobardów.

Niewątpliwie Bazyli II przy organizowaniu zdobytych ziem carstwa ochrydzkiego uwzględniał częściowo jako wzór postępowania stosunki w temach Małej Azji, gdzie Bizancjum świeżo wchłonęło liczne mniejszości etniczne: armeńską, syryjską i arabską. Na tych ziemiach jednak polityka bizantyńska musiała liczyć się z kościołami narodowymi, które wobec kościoła bizantyńskiego były odszczepieńcze lub wprost heretyckie, tak że analogie azjatyckie będą mniej przekonujące niż italskie.

Bardziej bezpośrednie doświadczenie i wzory postępowania z podbitymi ludami słowiańskimi wyrobiła sobie administracja bizantyńska na ziemiach słowiańskich, wchodzących w skład europejskiej części imperium. Ziemie bułgarskie podbite przez Bazylego II, wchodząc w skład różnych istniejących już wielkich tem i dukatów Dyrrachionu, Nikopola, Hellady-Peloponezu (Tessalia), a być może i Tessalonik (Werroia-Mogleny) powiększyły jedynie obszar ziem słowiańskich, znajdujących się już poprzednio w granicach imperium i otrzymały niewątpliwie statut prawny w ogólnych zarysach analogiczny do statutu innych ziem słowiańskich cesarstwa.

wolności wyłączył je spod kompetencji *cartulariis et protonotarei, thromacis armenii greci seu et longobardi gastaldeis*. Trinchera, Syllabus nr 3, s. 2—3 (ex reg. Petri Diaconi, fol. 65 nr 136). Ten zachowany w tłumaczeniu łacińskim tekst świadczy, że istnieli osobni sędziowie — urzędnicy dla Armenów i Greków obok longobardzkich *gastaldów*. Istniało również prawo italskie. Ludność podległą temu prawu określano terminem *polites romanus*. Por. A. P. Každan, *Ob odnoj južnoitaljańskiej gramotie XI w.* „Srednije Wieka” 1960, 17, s. 319—320.

¹⁹ O samorządzie sędowniczym Longobardów i instytucji *adstantes* — assessorów zob. Salvioli, op. cit., s. 710—713, s. 728 i Mor., op. cit., t. II, s. 132—134, 138—145.

²⁰ Por. Gay, *L'Italie meridionale*, s. 556—558; Mor., op. cit., t. II, s. 77, 138—144, 154.

²¹ *Codice diplomatico Barese*, t. IV. Bari 1900, nr 32.

II

Ziemie słowiańskie w granicach Bizancjum dzieliły się, ogólnie biorąc, na terytoria podległe bezpośrednio organizacji tematskiej objęte ustrojem i prawodawstwem bizantyńskim i obszary, określane jako χώρα των ἐθνικῶν to jest „ziemie plemion“, rządzące się własnymi prawami. Najlepiej znane nam jest ze źródeł „państewko plemienne“ Milingów i Ezeritów na Peloponezie, które w ramach temy Peloponezu zachowało szeroką autonomię, regulowaną osobnymi umowami zawieranyymi z władzami bizantyńskimi. Uzależnione od Bizancjum w IX w., plemiona te musiały płacić trybut; Milingowie 60 nomizm, Ezerici 300 nomizm. Po stłumieniu buntu obu plemion, który miał miejsce w końcu lat dwudziestych X w. trybut powiększony został do 600 nomizm dla każdego plemienia²². Wkrótce jednak potym w obawie przed nowym powstaniem w okresie, gdy od północy do Peloponezu wtargnęli Sklawisianoi (po r. 930), przywrócony został stary wymiar trybutu²³.

Obowiązki obu państewek poza płaceniem trybutu ograniczały się do przyjmowania z rąk strategów i uznawania mianowanych przez nich naczelników plemiennych oraz dostarczania posiłków wojskowych Bizancjum²⁴. Żywot św. Nikona, żyjącego w drugiej połowie X w., spisany w 1142 r. w Lakonii wymienia bezbożnego Antiocha, słowiańskiego duksa Milingów διέπειν τὴν δουρικὴν ἀρχὴν τῆς χώρας των ἐθνικῶν²⁵.

Poza Milingami żyły na Peloponezie mieszane słowiańsko-greckie grupy Majnotów, Czakońców i Skorta w Arkadii, które również cieszyły się względną samodzielnością.

Z gruntu odmienne było natomiast położenie Słowian achajskich, podbitych w wyniku stłumienia wielkiego słowiańskiego powstania na Peloponezie w 809 r.; zostali oni nadani greckiej metropolii św. Andrzeja w Patrach i zobowiązani do utrzymywania na swój koszt, swymi środkami, wszystkich przejeżdżających strategów, wysłańców cesarza, cudzoziemskich posłów i innych osób. Jako pewną ulgę postanowienia cesarskie zastrzegaly, że organizacja stanu i sprawy z tym związane należą do kompetencji wspólnot wiejskich — ομάδες²⁶, a nie do urzędników metropolii. Radziecka badaczka E. Lipszic uważa, że ludność ta spadła do kategorii „mortitów“, obowiązanych do uiszczania renty kościołowi w formie dziesięciny²⁷. Z poglądem tym polemizował A. K a ż-

²² W sprawie daty buntu por. B. Ferjancić, *O upadku Sklawisijana na Peloponez ze vreme Romana Lakapina*. „Zbornik Radova Vizantoloskog Instutu SAN”. Beograd 1955, 3, s. 43—47, (dalej ZRVI SAN). Praca R. J. H. Jenkins, *The date of the Slav. Revolt, Studies in honor of an Friend*. Princetown 1955 była mi niedostępna. Nomiza, bizantyńska złota moneta, dawny łaciński solidus = 4,48 g złota, 1/72 funta.

²³ *De adm. imperio*, cap. 50/59, s. 234.

²⁴ *Ibidem*, cap. 49. Również archonci innego plemienia Mainotów byli mianowani przez stratega. *Ibidem*, cap. 50, s. 236. Ιστέον, ὅτι οἱ τοῦ κάστρου Μαϊνῆς — — ἀρχοντα παρά τοῦ στρατηγού δέχε ἴδαι.

²⁵ *Vita s. Niconi Metanoitane*, ed. Sp. Lambros. „Neos Hellenomnemon” 1906, 3, s. 194, 200, 213. Przekład łaciński w skróceniu Migne P. G., t. 113, s. 975—988.

²⁶ Miało dokonywać się drogą podziału obciążeń (διανομή) i wzajemnej pomocy sąsiedzkiej (συνδοσία).

²⁷ E. E. Lipszic, *Wizantyskoje krzestijanstwo i slawianskaja kolonizacija*. „Wizantijski Sbornik”. Moskwa 1945, s. 124 i ostatnio E. E. Lipszic, *Oczerki istorii wizantijskogo obszczestwa i kultury, VIII — pierwaja polowina IX wieka*. Moskwa—Leningrad 1961, s. 44—45.

dla n, głosząc, że państwo przekazało w tym wypadku dochody ponoszone na rzecz państwa, kościołowi, sama zaś ludność teoretycznie nie utraciła przez to swej dotychczasowej swobody²⁸. Wątpić jednak należy czy Słowianie ci byli zobowiązani jedynie do stacji. Leon VI — według Konstantyna Porfirogenety, który opisał położenie Słowian achajskich — dokładnie określił w wiek później powinności Słowian nadanych metropolii w Patrach i zastrzegł, że kościół nie ma prawa przeliczać je na rentę pieniężną. Najwidoczniej Słowianie ci ponosili wiele innych powinności w naturze²⁹. Ponadto Konstantyn nazywa Słowian patraskich *ἕνα πογραφόμενοι* — przypisanymi, co dość wyraźnie określa ich położenie społeczne³⁰.

A. Každan rozróżnia ludność wiejską, której świadczenia wobec państwa zostały przekazane na rzecz kościoła lub osób prywatnych (ludzie pod patronatem) od ludności ponoszącej ciężary wyłącznie na rzecz państwa³¹. Bardziej jednak zasadniczym rozróżnieniem jest rozróżnienie między ludnością wiejską, zobowiązaną do uiszczania renty feudalnej, a także podatków i ciężarów państwowych (tzw. renty scentralizowanej), a ludnością wolną od tych powinności³².

Ludność zobowiązana do płacenia powinności na rzecz państwa określana była terminem „chłopów państwowych“ (*προσοδιάρτοι δημοσιάρτοι παρόικτοι δημοσιάρτοι*)³³. Termin ten obejmował również paroików osiadłych w domenach cesarskich³⁴. Położenie tych „chłopów państwowych“ było w istocie bardzo podobne do zależności, która paroika w dobrach prywatnych świeckich lub klasztornych wiązała z jego seniorem, jak stwierdzał G. Ostrogorski³⁵.

Bez wątpienia Milingowie i Ezerici nie należeli do kategorii chłopów państwowych, podobnie jak i inne plemiona słowańskie, pozostające pod władzą swych rozlicznych zobowiązań wobec państwa. Dla ziem tych istniał w Bizancjum odrębny termin — *chora ten ethnikon* (*χώρα των ἐθνικῶν*). Nie były one objęte państwową organizacją fiskalną, ściągającą od „chłopów państwowych“ ich należności. Niestety, organizacja ta jest dotąd bardzo słabo znana. Objętą nią ludność wiejską określano, jak w wypadku Słowian patraskich, terminem *ἕναπογραφόμενοι*. Same zaś sto-

²⁸ A. P. Každan, *Formirowanie feodalnego pomiestja w Bizancji X w. V. Vr.* 1956, 11, s. 114.

²⁹ *De adm. imperio*, cap. 49, 65—76, ed. G. Moravcsik, s. 230.

³⁰ *Ibidem*, cap. 49/73, s. 232.

³¹ Každan, *op. cit.*

³² Między A. Každanem, *K woprosu ob osobiennostjach feodalnoj sobstwiennosti w Bizancji VIII—X wv. V. Vr.* 1956, 10, s. 48—65, a M. Siuzumowem, *O charakterze i suszczyni bizantijskoj obszcziny po ziemlewładielczeskomu zakonu*, *ibidem*, s. 27—47, toczy się dyskusja o pojęciu „scentralizowana renta”. Siuzumow uważa, że występuje ona jedynie w despotycznych państwach typu azjatyckiego, gdzie cała ziemia jest własnością państwa, co obce było ustrojowi Bizancjum. Každan podkreśla, że formalnie cała ziemia w Bizancjum była własnością państwa. Pojęcie to jednak niekoniecznie wiąże się z despotiami Wschodu. „Scentralizowana renta” w postaci ciężarów wobec państwa występuje również wtedy, gdy ziemia chłopska, tj. ziemia wspólnot wiejskich, a nie cała ziemia w państwie uznana została za ziemię państwową.

³³ G. Ostrogorski, *O bizantijskim drżawnim seljacima i vojnicima*. „Glas Srpske Akademije Nauka” 1954, 3, s. 39—43.

³⁴ D. Angelow, *Prinos k pozemelnie otnoszenija wuw Bizancija prez XIII vek*. „Godisnik na filozofsko-istoričeskija fakultet”. Sofija 1952, 2, s. 74, uważa, że obejmował on wyłącznie paroików w domenach cesarskich.

³⁵ Ostrogorski, *op. cit.*, s. 40.

sunki między władzami fiskalnymi a wspólnotami wiejskimi oddawało zapewne wyrażenie *ἐπισκέψασθαι τὸ χωρίον*³⁶.

Wielka jednostka administracyjno-fiskalna zwana była *διοικισις* (*διοίκησις*)³⁷; na czele jej stał *διοικητα*, funkcjonariusz zależny od namiestnika temy i jednocześnie od *logotheta tu geniku* (ministra spraw wewnętrznych). Dzieliła się na jednostki mniejsze zwane temami, które były jednostkami administracji skarbowej i dla odróżnienia od tem-prowincji zwane są w historiografii małymi temami skarbowymi. Najmniejszymi jednostkami były *petitony*, które obejmowały kilka wsi tworzących wspólnoty wiejskie.

Niejasna natomiast pozostaje organizacja szczebla pośredniego między jednostkami administracyjno-fiskalnymi typu mała tema — część *διοικισις*, a *petiton* i *hypotage*. W historiografii wiązano z tymi jednostkami nazwy *episkepsis*, *kuratoreia*, *vasilikaton*, *drungos* (*ἐπίσκεψις*, *κουρατορεία*, *βασιλικάτον*, *δρουγγος*). F. Dölger identyfikował te terminy i uważał, że *episkepsis* podobnie jak *kuratoreia* była wyłącznie domeną cesarską i jednostką zarządu dóbr cesarskich³⁸. W znaczeniu tym termin ten występuje w opisie dóbr cesarskich nadanych w r. 1073 Andronikowi Dukasowi³⁹. Jednocześnie jednak *episkepsis* występuje w źródłach w znaczeniu małego okręgu podatkowego, a więc jednostki terytorialnej podziału *διοικισις*⁴⁰.

Również *vasilikaton* (*τὸ βασιλικάτον*) był nie tylko jednostką organizacyjną domeny cesarskiej, lecz równocześnie synonimem *episkepsis* jako okręgu podatkowego⁴¹.

Na czele tych jednostek administracyjno-finansowych stali *episkeptitai*, kuratorowie i vasilikowie. Funkcjonariusze z tymi samymi tytułami

³⁶ Migne P. G., t. 111, col. 260 B.

³⁷ F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung des X und XI Jahrhunderts*. Leipzig u. Berlin 1927. „Byzantinisches Archiv” 9, s. 70 nn.; Skalabanowicz, *Wizantijskoje gosudarstwo*, s. 189 w oparciu o list Psellosa, ed. Sathas V, 268, uważał że jednostka typu *διοικισις* zwana była również „protonotaratem”. O podziale *διοικισις* na temy (małe) por. akt Ivironu z 1098 r., ed. F. Dölger. *Aus der Schatzkammern des Heiliges Bergen*, nr 65, s. 183.

³⁸ Ibidem, s. 39 nn.; 70 nn.; 150 nn.; 151 nn.

³⁹ F. Miklosich et J. Müller. *Acta ed diplomata Graeca mediae aevi sacra et profana*. I—VI. Wien 1869—1890. (dalej M. M. Acta), VI, nr 2, s. 4: ἡ ἐπίσκεψις των Ἀλωπεκῶν, ἡ ἐπίσκεψις Μιλήτου zarządzal nimi w Konstantynopolu μέγας οἰκονόμος των ἐδαφῶν οἴκων.

⁴⁰ *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, ed. B. Wassiliewsky — V. Jernstedt. Petropoli 1896, (dalej Cec. Strat), cap. 95, s. 59, 26—29, ἐπίσκεψις Ἀρραβίσου (okręg i biskupstwo w II Armenii); por. P. Lemerle, *Prolegomenes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits” de Kékaumenos*. Bruxelles 1960, s. 91. O *episkepsi* jako jednostkach terytorialnych i podatkowych por. W. G. Wasilewskij, *Sowiety i rosskazy wizantij bojarina*. ZMNP cz. 215 ijuń. 1881, s. 291—292; Skabałanowicz, *Wizantijskoje gosudarstwo*, s. 189; P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*. Paris 1945, s. 120.

⁴¹ Taką *episkepsis* — okręgiem podatkowym był zapewne *vasilikaton* Madytos na Chersonzie trackim, nadany Michałowi Psellowi. K. Sathas, *Biblioteca Graeca*, V, nr 192, s. 487—488, nr 165, s. 423—444. Prawa zwierzchnie sądownictwa i związane z tym uprawnienia fiskalne przysługujące vasilikowi kwestionował turmarcha Aplokonisa zależny od stratega. Jurysdykcja turmarchy nad domeną cesarską byłaby niezrozumiała. Najwidoczniej przed nadaniem go Psellosowi *vasilikaton* Madytos podlegał turmarchowi. Por. G. Ostrogorski, *K istorii immuniteta w Wizantiji*, V. Vr. 1958, 13, s. 99 (praca P. A. Jakowienki, *K istorii immunitetaw Wizantii*. Jurjew 1908, s. 59 była mi niedostępna). *Vasilikatonem* była nazywana jedynie βασιλική ἐπίσκεψις M. M. Acta, IV, 131 w odróżnieniu od prywatnych *episkepsi*, por.

należeli także do aparatu administracyjnego domen cesarskich⁴². Zwłaszcza tytuł *episkeptit* miał bardzo szerokie znaczenie i mógł w ogóle obejmować inspektorów i kontrolerów, zależnych od wielkiego kuratora i różnych logothetów (ministrów) nie tylko *tu geniku*, lecz także *tu dromu*, *tom agelon* (komunikacji i stad bydła). Występują jednak również na pieczęciach⁴³ nazwy episkeptitów różnych miejscowości⁴⁴. Wzmiankowani są oni także w źródłach aktowych⁴⁵. Trudno ich utożsamiać z inspektorami, zależnymi od centralnych biur w Konstantynopolu. W przytaczanym już opisie dóbr cesarskich, przekazanych w 1073 r. Andronikowi Dukasowi występują *κουράτωρ* i *επισκεπτητής* jako uprawnieni do pobierania dochodów z należącego do episkepsis majątku Varis⁴⁶. Kurator zależny od protokuratora *της ἐπισκέψεως* był nadzorcą domeny cesarskiej, wobec tego jednak *episkeptit*, pobierający 1/10 dochodu z dóbr był funkcjonariuszem aparatu finansowego temy Trakesion, w obrębie której leżała *episkepsis*, zależnym od dioikity tej temy⁴⁷.

Podobnie niejasne pozostają również funkcje vasilików. W historiografii dość powszechnie przyjęto pogląd utożsamiający tych funkcjonariuszy z urzędnikami zarządzającymi nieruchomościami (domenami) cesarskimi. Poglądowi temu hołdował już N. Skabałanowicz i za nim W. N. Zlatarski⁴⁸. Jednak w XI w. byli to funkcjonariusze przede wszystkim aparatu finansowego⁴⁹. W formularzu immunitetów cesarskich wymienia się vasilików (*βασιλικοί*) po epoptach, strateutach i anagrapheusach⁵⁰. Zwani byli również *βασιλικοί των καστρων*⁵¹. Należało do nich pobieranie *οικονόμιον*-taksey, opłacanej przez chłopów w związku z czynnością wymierzania obszaru uprawianej ziemi⁵². Posiadali również *ἐναι δίκαι* — prawa sądownicze, być może związane, jak przypuszcza H. Glykatzi-Ahrweiler, z sądownictwem wojennym,

też Actes de Lawra, nr 51/64, s. 141. *Partitio Regni Graeci* z 1204 r. nazywa Madytos wprost *pertinentia* (*episkepsis*). Tafel-Thomas, *Urkunde zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, t. I—II. Wien 1856 (dalej Tafel Thomas) I, s. 482.

⁴² Dölger, *Beiträge*, s. 70 nn.

⁴³ J. B. Bury, *The Imperial Administrativ System in the Ninth Century*. London 1911, s. 72, 93, 103. Pieczęcie episkeptitów wydał Schlumberger, *Sigillographie*. s. 180, 511.

⁴⁴ Episkeptit Lampsaku z X—XI w. — Schlumberger, *Sigillographie*, s. 511; J. Ferluga, *Nize vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja*. ZRVI SAN Beograd 1953, 2, s. 68, przypuszcza, że był on inspektorem logotheta *του ορομού*.

⁴⁵ W dokumencie datowanym 58 rokiem panowania cesarzy Bazylego i Konstantyna ind. 4 iunii (r. 1021); ed. De Blassis, *La Insurrezione pugliese e la conquista normanna nel secole XI*. Napoli 1864, t. I, App., s. 265, występuje *Falco turmarcha et episkeptiti ex civitate Trane* (cyt. za F. Carabellese, *L'Apulia ed il suo comune nell'alto medio evo*. Bari 1905, cap. XIII; por. też Gay, *L'Italie*, s. 557).

⁴⁶ MM Acta VI, nr 2.

⁴⁷ P. W. Bezobrazov, *Patmoskaja piscowaja kniga*. V Vr. 1900, 7, s. 102—104, uważa, że zarówno kurator jak i episkeptit zależni byli od wielkiego ekonomy.

⁴⁸ Skabałanowicz, *Wizantijskoje gosudarstwo*, s. 164—165; Zlatarski, *Istorija*, II, s. 8, ods. 1.

⁴⁹ Stwierdza to H. Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IV—XI siècles*. Paris 1960, s. 73.

⁵⁰ *βασιλικῶν τῶν εἰς τινὰς τοῦ δημοσίου δουλείας ἀποστελλομένων* Actes de Laura nr 28/95, s. 75, r. 1060, nr 30/32, s. 81, r. 1074. MM Acta V (akty Neo Moni) nr 2, s. 4, nr 6, s. 9.

⁵¹ MM Acta V (akty Neo Moni) nr 6, s. 9, r. 1079.

⁵² *Listy Psellosa*, ed. Kurtz-Drexler, II, nr 73, s. 105—106; por. J. Bompaire, *Sur trois termes de fiscalité byzantine*. „Bulletin de Correspondance Hellenique” 1956, 80, s. 625—631.

które po nadaniu basilikatonu Psellosowi usiłował przejąć turmarcha, zastępca stratega temy⁵³.

Byli zatem vasilikowie funkcjonariuszami terytorialnego aparatu finansowego, podobnie jak episkeptitowie. Odnajdujemy ich zarówno na szczęblu turmy — strategii — małej temy, jak i w niższych jeszcze jednostkach podziału administracyjno-fiskalnego: wielkiej temy — dioikisissu, „kastronach“, jako βασιλικοί των καστρών. Wynika stąd, że funkcja vasilika była identyczna z funkcjami episkeptitów, którzy również występują na szczęblu turmy — małej temy⁵⁴. Vasilik — episkeptit stojący na czele kastronu — episkepsis wypełniał w niej τὸν δημοσίου δουλείας. Od niego zatem zależni byli δημοσιάρχοι πάροικοι objęci wykazami skarbowymi (katastrem). W wypadkach wyjątkowych vasilikowie zastępowali nawet nieobecnych dowódców wojskowych, obejmując po nich komendę wojskową⁵⁵. Do nich także należała częściowo władza sądowa.

Podlegały im jednak terytoria objęte administracją fiskalną bizantyńską, wolne zaś były ziemie nie objęte katastrem tak zwane *chora ton ethnikon*. Mieszkańcy tych ziem w świetle prawa bizantyńskiego byli *eleutheroi* (ελευθέροι, τῶ δημοσίων ἀνεπίγνωστοί).

III

Na ziemiach słowiańskich należących do Bizancjum w IX—X w. ziemie *ton ethnikon* były jeszcze dość rozległe również poza Peloponezem. Na ich czele stali archontowie, zwierzchnicy archontei — okręgów słowiańskich, posiadający własny statut administracyjny⁵⁶. W tym samym czasie archontowie występują także jako zarządcy ziem i wysp bizantyńskich, położonych przeważnie na granicach państwa i nie objętych jeszcze administracją temową⁵⁷.

W IX—X w. autonomiczne słowiańskie archontie spotykamy w Helladzie i Tessalii⁵⁸. W Epirze archontię tworzyła w IX—X w. Vagenitia, terytorium zamieszkałe przez słowiańskie plemię Wajunitów⁵⁹. W okolicach Tessaloniki spotykamy w X w. Σκλάβοι αρχοντίας Θεσσαλονίκης⁶⁰. Prawdopodobnie zamieszkiwali oni wzmiankowaną w XI w. archontię Stefaniana⁶¹.

Również Voleron był w X w. archontią⁶². Na terytorium temy Dyrra-

⁵³ Glykatzi-Ahrweiler, op. cit., s. 73.

⁵⁴ Por. przypis 45 (o łączeniu godności turmarchy i episkeptita).

⁵⁵ Yahya, ed. V. R. Rozen, *Impierator Vasilij Bołgarobojca, Izwleczenija iz letopisi Jachji Antiochijskago*, St. Peterburg 1883, s. 2, 16.

⁵⁶ Stwierdza to P. Zakythinos, Μελέται περί της διοικητικής διαίρεσεως και της ἐπαρχιακής διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, *Epeteris Etairias Vizantinon Spoudon*. Ateny 1951, 21, s. 146.

⁵⁷ Glykatzi-Ahrweiler, op. cit., s. 72—73.

⁵⁸ Ἄρχων των βιγχιτῶν Ἑλλάδας. N. A. Bees, *Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas*, V. Vr. 1914, 21, nr 19, s. 202. Ἀκάμηρος ὁ των Σκλαυινῶν τῆς Βελζητίας ἄρχων ok. r. 800. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. d. Boor, s. 473.

⁵⁹ M. Lascaris, *Vagenitia*. „Revue Historique du Sud-Est Européen” 1943, 20, s. 182—189.

⁶⁰ *De Cerimoniis aulae byzantinae*. ed. Bonn. I, s. 635. W czasach Romana Laskapena Słowianie Tessaloniki zbuntowani przeciw cesarzowi napadli na ojca Luitpranda, gdy jechał jako poseł do cesarza. Schwytał on *duo eorum principes*. Luidprandi Antapodosis, lib. III, 21 MGH S S III, s. 307.

⁶¹ L. Petit, *Typicon de Grégoire Pacourianos pour le Monastère de Pétrizos*, V. Vr. 1904, 11. *Priloženije*, s. 11, 30—31.

⁶² P. Lemerle w „Revue des études byzantines” 1948, 6, s. 78.

chion istniały archontie, rządzone przez wymienionych w Taktikonie Uspenskigo z lat 842—856 *οι ἄρχοντες τῶν Δουβραχίου*⁶³.

H. Glykatzi-Ahrweiler przypuszcza, że archontie te utraciły w ciągu XI w. swą autonomię i w późniejszych wiekach wzmiankowane są w źródłach wyłącznie jako pojęcia geograficzne⁶⁴. Jeżeli jednak dokładnie prześledzimy dzieje tych archontii i plemion słowiańskich Macedonii, Tessalii i Epiru to okaże się, że podobnie jak Milingowie i Ezerici na Peloponezie, plemiona te jeszcze na przełomie XII/XIII w. posiadały odrębny statut prawny i tworzyły tzw. chartularaty, to jest ziemie podległe władzy funkcjonariusza wojskowego temy, chartulariusza. Chartularaty nie podlegały najwidoczniej administracji cywilnej temy⁶⁵. Chartularat Wageniti z kolei sam składał się z archontii⁶⁶. Natomiast rdzennie greckie wielkie temy i ziemie od dawna objęte organizacją temową dzieliły się na episkepsisy⁶⁷.

Bazyli II organizując nowozdobywane ziemie bułgarskie i przyłączając je do pozostałych ziem słowiańskich opanowanych już uprzednio przez Bizancjum, opierał się niewątpliwie na wyrobionym już statucie administracyjnym i pojęciach prawnych, obowiązujących Słowian w Imperium.

Skylitzes stwierdza, że cesarz Bazyli pozostawił bez zmian pierwotny ustrój ziem bułgarskich⁶⁸. Skylitzes Continatus uzupełnia jego przekaz zaznaczając, że zdobywca utrzymał w mocy „obyczaje“ Bułgarów i pozostawił ich archontów przy dalszej władzy⁶⁹. Jednocześnie jednak tenże Skylitzes zdradza nam, że wielkie temy i katepanaty, tworzone przez Bazylego II na ziemiach zdobytych dzieliły się na małe temy — strategie, zarządzane przez strategów i phylaksów — Greków⁷⁰. Te małe temy były podporządkowane strategowi wielkiej temy lub katepanowi, stojącemu na czele katepanatu Bułgarii⁷¹.

Autonomia zatem ziem bułgarskich, podobnie jak i w ziemiach Słowian temy Hellada-Peloponez, nie obejmowała dwóch wyższych jednostek administracyjnych — wielkiej temy (katepanatu) i małej temy, odpowiednika dawnej turmy.

Dokładniejsze wyobrażenia o ustroju ziem bułgarskich w ramach państwa bizantyńskiego dostarcza nam dopiero kronika Yahyi z Antiochii — napisana w języku arabskim w XI w. — jedno z najcenniejszych źródeł dla czasów Bazylego II. Przytoczymy interesujący nas ustęp w przekładzie polskim, opartym o tekst rosyjski, opracowany przez wydawcę kroniki, R o z e n a⁷²: *Wyprawił się cesarz do Bułgarii w miesiącu Szawal*

⁶³ F. I. Uspenski, *Wizantijskaja tabel o rangach*. „Izwestija Ruskogo Archeologiczieskogo Instituta w Konstantinopolu” 1898, 3, s. 124. (dalej IRAIK).

⁶⁴ Glykatzi-Ahrweiler, op. cit.

⁶⁵ Por. niżej i M. Dendias, *Studi bizantini e neoellenici* 1953, 8, s. 320 (*Atti VIII Congresso internac. di Studi Bizanini*. Roma).

⁶⁶ Lascaris, op. cit., pass.

⁶⁷ Por. wykaz „prowincji” w przywileju Aleksego II Angela z 1198 r Tafel-Thomas. *Provincia Thracis et Macedoniae et qui in ea sunt episkepseis physcales et personales*, s. 267 *provincia Nicopolon cum episkepseis in ea existentibus*, s. 530.

⁶⁸ Skyl-Cedr. II, s. 530. Por. wyżej przypis 11.

⁶⁹ Skyl-Cont., s. 715. Por. wyżej przypis 12.

⁷⁰ Skyl-Cedr. II, s. 474, 15.

⁷¹ Por. Skyl-Cedr. II, s. 533, III, s. 543—544. P. Lemerle, *Prolégomènes*, s. 69 (© podziale wielkich tem na małe, rządzone, przez strategów).

⁷² Praktykę tę stwierdza również kontynuator Kroniki Symeona Logothety wydanej w słowiańskim tłumaczeniu ed. V. I. Sreznewskij, *Simeona metafrasta*

408 (= 20 II—20 III 1018 r.) i wyszli mu na spotkanie wszyscy tamtejsi przywódcy i zabrano również żonę Aarona, cara Bułgarów i jego dzieci. I objął cesarz ich twierdze i okazał im wiele łaski i nadał każdemu z nich urzędy, zgodnie z jego zasługami. Pozostawił sobie [cesarz] potężne twierdze i назначыł nad nimi namiestników spośród Greków, a pozostałe zburzył. Załatwił również cesarz [wszystkie] sprawy Bułgarii i назначыł w niej vasilików, to jest zarządzających wszystkimi sprawami i dobrami. I zostało państwo bułgarskie przyłączone do państwa Greków i stworzył z niego [cesarz] katepanat. Następnie opowiada Yahya o licznych małżeństwach mieszanych bułgarsko-greckich, zawieranych w wyniku polityki Bazylego II, który pragnął położyć kres starej wrogości, dzielącej Bułgarów i Greków.

Relacja Yahyi rozróżnia dwa sposoby obejmowania przez Greków zdobytych ziem. Pierwszy z nich polegał na obsadzeniu garnizonami twierdz i wprowadzaniu tam administracji bizantyńskiej, drugi na pozostawianiu dużych połaci ziemi bez twierdz i wzmocnień, a zatem i bez załóg i administracji greckiej.

Praktykę taką znamy już z innych obszarów. Podział zrelacjonowany nam przez Yahyę jest tylko powtórzeniem podziału ziem bałkańskich, wcześniej opanowanych przez Bizancjum na ziemie objęte normalną administracją temową i ziemie *ton ethnikon*, posiadające samorząd. Prawdopodobnie w obrębie każdej z małych tem, na jakie podzielone zostały wielkie temy, położone na ziemiach bułgarskich, część ziem objęta była bezpośrednio przez administrację bizantyńską, część zaś cieszyła się statutem samorządowym, zarządzana przez *własnych archontów, według swoich obyczajów, jak za Samuela, dawnego ich władcy*⁷³. Ziemie objęte administracją bizantyńską zarządzane były przez vasilików, zorganizowane zatem zostały prawdopodobnie w *episkepsisy*. Skąpe informacje o wewnętrznych podziałach administracyjnych nie pozwalają nam niestety na stwierdzenie, które z ziem bułgarskich cieszyły się statutem samorządowym, jako *chora ton ethnikon*, a które wchodziły w skład ziem administrowanych bezpośrednio przez vasilików jako terytoria objęte katastrem. Wyjątkowo przywilej cesarza Aleksego II Angela dla Wenecji, wyliczając prowincje bizantyńskie, położone na ziemiach macedońskich zaznaczył istnienie jednej niższej jednostki administracyjnej, wchodzącej w skład temy Skopje: *provincia Scopie cum episkepsi Coriton*⁷⁴.

Dzięki zachowaniu akt klasztoru Matki Boskiej Litościwej, położonego w temie Strumica, wiemy, że tema ta dzieliła się na archontie *ῥαδοβίστου, Κάμπου*⁷⁵. Posiadały one zatem statut ziemi *ton ethnikon*, zarządzanej przez archontów. Również *provincia Prespe* z przywileju 1198 r. zarządzana była na przełomie XI/XII w. przez Makrembolitę.

i łogofeta spisanije mira. St. Petersburg 1905, s. 160 *owi ot gradow (Bazyli II) razori, ovy že utuerdiu postawi straža dorvolny*. Litawrin, op. cit., s. 284, uważa, że grody z załogą bizantyńską położone były na granicach państwa.

⁷³ J. w. i przypis 12.

⁷⁴ Tafel-Thomas, I, s. 260. Zacharie von Lingenthal, *Jus III*, s. 560. O położeniu episkopsi Coriton (= Korica) por. T. Tomoski, *Kade ležel gradot Quorytos*, „Glasnik na inst. za nacionalna istorija”. Skopje 1957, I/2, s. 147—151.

⁷⁵ L. Petit, *Le Monastère de Notre Dame de Pittié „Izviestija ruskogo archeologiczeskogo instituta w Konstantynopole”* (dalej IRAIK) 6, 1900—1901, s. 31, 14—15, s. 39, 27—29.

archonta τῆς πρέσπης. Tworzyła więc zapewne Prespa ziemię *ten ethnikon*. Być może jednak tytuł archont nadany Makrembolicie w nagłówku listu jest tytułem czysto literackim i nie oddaje ściśle tytułatury urzędowej adresata, który mógł pełnić funkcje vasilika — energona temy Prespa⁷⁶.

Natomiast tema Koloneia, jak świadczy o tym dekret synodalny Jana Kamaterosa, patriarchy Konstantynopola rządzona była przez τῶν Κιολωνεiatῶν ἀρχόντων⁷⁷.

W 1172 r. Henryk Lew, w czasie swej zbrojnej pielgrzymki do Ziemi Świętej, zetknął się w mieście Raven, położonym w środku Lasu Bułgarskiego z Serbami *filiu Belial... subiecti regi Graecorum*. Raven, mimo że położony był w temie Nisz-Braniczewo, nie posiadał wówczas administracji greckiej. Jedynym jej przedstawicielem był legat cesarski, towarzyszący krzyżowcom⁷⁸. Terytoriami tymi zarządzali zapewne żupani miejscowi, w władzom bizantyńskim podporządkowana była przede wszystkim ludność grecka. Pseudo-Ansbert, opisujący III krucjatę określa mieszkańców Lasu Bułgarskiego terminami *Graeculi, Bulgari, Serungii, Flachi*⁷⁹. Duksa tej temy otaczali *maiores provinciae*, zapewne również przedstawiciele ludności miejscowej⁸⁰. Z jednym z nich, a raczej z *duo filii unius comitis eiusdem provincie* między Niszem a Sofią zetknęli się krzyżowcy, gdy ci, *cum centum sociis* napadli na nich⁸¹.

W formularzu dokumentów immunitetowych wymieniani są jako osoby korzystające z prawa stacji *presweis ethnon* — πρέσβεις ἐθνῶν którym przysługiwało ono na równi z sędziami i poborcami oraz namiestnikami prowincji, dukсами, katepanami i strategami⁸².

Z ustrojem ziem *ton ethnikon* bliżej zaznajamia nas materiał związany nie bezpośrednio z centrum byłego carstwa ochrydzkiego, lecz z ziemiami położonymi na jego peryferiach lub pozostającymi poza jego granicami. W XII w. ziemie te tworzyły chartularaty. Do obowiązków ich zarządcy-chartulara należało zabezpieczenie cesarstwu odpowiedniej liczby żołnierza z tych okręgów oraz zajmowanie się wypłatą żołdu i spisami żołnierzy⁸³. Przywilej z 1198 r. wymienia chartulara Ezeros, Dobrochuvysta *et que sub ipsa sunt ville*⁸⁴. Ezeros już na przełomie IX/X w. w czasach Leona Mądrego był biskupstwem, należącym do metropolii Laryssy w Helladzie i prawdopodobnie terytorium plemienia Ezeritów — Jezierzan⁸⁵.

Partitio Regni Graeci z 1204 r. wymienia prowincję Werroię, *cum chartularatis tam Dobrochubisti, quam et Sthlaniza*⁸⁶. *Dobrovisti* (Δοβροχου

⁷⁶ Epist. Meursio 53, Migne P. G. 126, col. 691, B — 692 C. Tytułatura „literacka” jest dość częsta w korespondencji arcybiskupa Teofilakta, który tytułował urzędników również hramostami. Por. Meursio 6.

⁷⁷ Migne, P. G. 119, col. 889.

⁷⁸ *Arnoldi Chronica Slavorum*, lib. I, s. 3, MGH SS, t. XXI, s. 118.

⁷⁹ MGH SS, s. n., t. V, s. 27.

⁸⁰ *Historia Peregrinorum*, Ibidem, s. 132.

⁸¹ List Dietpolda bp. Patawy do Luitpolda ks. Austrii. MGH SS, t. XVII, s. 509.

⁸² Actes de Lawra, nr 31/39—40, r. 1079, nr 37/42—43, r. 1081, nr 41/46—47, r. 1086. MM Acta VI nr 13, s. 47, s. 1088.

⁸³ Dendias, op. cit.

⁸⁴ Tafel-Thomas, I, s. 267.

⁸⁵ *Georgii Cypri descriptio orbis Romani Accedit Leonis Imperatoris diatyposis genuina adhuc inedita*, ed. H. Gelzer. Lipsiae 1890, „Nova Tactica” nr 34, s. 78. (dalej Nova Tactica).

⁸⁶ Tafel-Thomas, s. 485.

βίστα) leżały w temie Werroia od dwa dni konnej jazdy od Tessalonik⁸⁷. Był to prawdopodobnie ośrodek plemienia Drigovitów. Biskupstwo ἡ Δρουγουβιτσία należało do metropolii w Tessalonikach w X i XI w.⁸⁸ Również drugi chartularat tworzył osobne biskupstwo, należące do arcybiskupstwa ochrydzkiego w XI i XII w., zwane ο Σλανιτζης ἡτοι Πελλων. Było to zapewne terytorium plemienia Sagudatów⁸⁹.

Drogovitia już w XI w. była osobnym okręgiem, administracyjnym, którym zarządzał anonimowy *kritis*, posiadający tytuł westarchy⁹⁰. Nie wiemy czy był on Słowianinem, czy Grekiem, warto jednak zwrócić tu uwagę, że naczelnicy plemienni, zarówno słowiańscy jak albańscy często noszą tytuł *judex-kritis*, równoznaczny z tytułami *archont-knez*⁹¹. Poza tym zaś tytuł ten w XI w. przysługiwał jedynie *praitorom-kritisom*, stojącym na czele wielkich tem⁹².

Istniały również chartularaty w temie Dyrrachion. *Partitio regni Graeci* z 1204 r. wymienia prowincję Dyrrachion — *Arbanon cum chartolaratis de Glaviniza, de Bagenetia*⁹³. Akt zaś z października 1205 r., tak zwany *Refutatio Marini Geno facta comuni Venecie*, wymienia *provinciam Dirrachij cum chartolarato Glovenizi et provinciam Vagenecie*, a następnie dodaje *est catepanikium Vagenetie et habet unum chartolaratum de Gliki cum aliis duobus villis et duobus agridiis, idem (id est?) parvis casalibus*⁹⁴. Dzięki aktom arcybiskupa ochrydzkiego Demetriusza Chomatijana, pochodzącym z początku XII w., możemy stwierdzić, że wymienione tu *due ville* były prawdopodobnie identyczne z archontiami: Vritepos-Maiandry i Sopoton⁹⁵. Sam ośrodek katepanikonu Vagenitii tworzył zapewne jednostkę administracyjną zwaną Mikra Vagenitia⁹⁶. W pobliżu tego terytorium leżała ponadto jeszcze jedna archontia. W zapisce umieszczonej w ewangeliarzu powstałym w 1181 r. zamieszczona została informacja, że napisany został przez Jana Anagnosta Monasteriotę, nomikosa biskupstwa Burinto ze wsi παύλος τό υπό την επίσκεψιν της κραταιαύ και ἁγίας ἡμῶν δεσποίνης ἐς ἀξιώσεως i kapłana Bazylego ze wsi Τζερκου βίανους τό υπό την ἀρχοντίαν Δοργαβίτζης⁹⁷. Łąkowica ta, to zapewne dorzecze rzeki o tej nazwie, na zachód od Janiny, prawego dopływu rzeki Kalamas⁹⁸. Najcharakterystyczniejsze w zapisce jest jednakże zestawienie terminów *episkepsis* i *archontia* jako równorzędnych okręgów administracyjnych.

Vagenitia zatem, terytorium plemienia słowiańskiego Wajunitów była na przełomie XII/XIII w. jednostką administracyjną określaną jako *provincia* (= tema), chartularat i *katepanikion* (okręg skarbowy). W skład jej wchodziły mniejsze chartularaty i archontie. Zarządzali nią w VII

⁸⁷ V Vr. 1893, 1, s. 97.

⁸⁸ „Nova Tactica” nr 15, s. 67—68; H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistumverzeichnisse der orientalische Kirche*. B. Z. 1892, 1, s. 257, 1893, 2, s. 40 nn.

⁸⁹ Gelzer, op. cit., B Z 1892, 1, s. 256—258, 1893, 2, s. 40 n. Por. G. I. Teocharides, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, Tessaloniki 1954, s. 32.

⁹⁰ Kurt-Drexl. II, nr 90, s. 118—119, nr 91, s. 119—120.

⁹¹ „Judices” plemienia Narentan, *judex Albanorum* w pocz. XIII w.

⁹² Glvkatzi-Ahrweiler, s. 83—84.

⁹³ Tafel-Thomas, I, s. 472.

⁹⁴ Ibidem, s. 570.

⁹⁵ Lascaris, *Vagenitia*, op. cit.

⁹⁶ Wzmiankowana w korespondencji Jana Apokaukosa, ed. S. Petrides. IRAIK 1909, 14, nr 6, s. 7.

⁹⁷ Sp. Lambros, *Catalog of the Greek manuscript of Mounth Athos*, t. I, s. 60.

⁹⁸ Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, s. 40.

i VIII w. spathar cesarski Teodor, archont Vagenitii, a w X lub XII w. Hilarion, protospathar cesarski z tym samym tytułem⁹⁹. Tworzyła więc Vagenitia archontię. Nie wiemy czy w końcu XII i początkach XIII w. na czele jej stał nadal archont. Podwójna nazwa Vagenitii jako okręgu administracyjnego świadczy, że zarządzali nią chartular i katepan. Pierwszy był przedstawicielem władz wojskowych, drugi władz skarbowych¹⁰⁰. Przykład Vagenitii świadczy jednak, że również inne okręgi administracyjne, występujące w wykazach 1198 i 1204 r. jako prowincje i katepanikiony mogły mieć podobny jak prowincja — katepanikion Vagenitii statut. Statut taki posiadały prawdopodobnie niektóre przynajmniej prowincje położone w północnej Macedonii i prowincje tessalijskie: *Velechati-vii* (*Velicati*), prawdopodobnie terytorium Velegezistów i *Vlachia*, ziemia plemion właskich.

Z większym stopniem prawdopodobieństwa stwierdzić to można w stosunku do najstarszych, dwunastowiecznych katepanikionów. Wykaz z 1198 r. wymienia katepanikion *Kitros*, położony w temie Werroia. W skład tej temy wchodziły dwa chartularaty; prawdopodobnie katepanikion *Kitros*, położony na ziemiach objętych zwartym osadnictwem słowiańskim, posiadał podobny statut.

Poza tym wykaz z 1204 r. zaznacza istnienie jedynie dwóch katepanikionów w dolnym biegu rzeki Maricy. Były to katepanikion *Ainos* i *Russa*. Położone były na ziemiach słowiańskich, zasiedlonych prawdopodobnie przez plemię Sagudatów, o czym świadczy nazwa miejscowa okręgu administracyjnego, położonego na Chersonzie trackim¹⁰¹.

Dopiero w drugiej połowie XIII w. katepanikion stał się podstawową jednostką administracyjną niższego stopnia we wszystkich temach bizantyńskich¹⁰².

IV

Bazyli II Bułgarobójca utworzył na ziemiach stanowiących centrum państwa Samuela katepanat Bułgarii¹⁰³. Wielkie katepanaty XI w. w odróżnieniu od zupełnie odmiennych w swej genezie i strukturze małych katepanatów XII i XIII w., zwanych w literaturze naukowej dla wyróżnienia ich od wielkich katepanatów, katepanikionami, były okręgami administracyjnymi typu wielkiej temy rządzonej przez stratega. Powstaje jednak pytanie czy różnica między wielką temą, rządzoną przez stratega, a takim samym obszarem, rządzonym przez katepana i tworzącym katepanat sprowadzała się tylko do tytułu i rangi jej namiestnika? Opinia taka przeważała dotychczas w historiografii¹⁰⁴.

Badania H. Glykatzi-Ahrweiler stwierdziły, że stratedzy na przełomie X/XI w. byli przede wszystkim dowódcami wojsk korpusu *themata*, złożonego z chłopów — stratiotów, katepanowie zaś i dukswie byli dowódcami

⁹⁹ Por. Lascaris, op. cit.

¹⁰⁰ O katepanach XII w. jako funkcjonariuszach aparatu finansowego. Por. Glykatzi-Ahrweiler, op. cit., s. 67.

¹⁰¹ O osadnictwie słowiańskich nad dolną Maricą por. Vasner, *Die Slaven*, s. 231—232. i ostatnio W. Tapkowa-Zaimowa, *Les noms de lieux dans le Typicon du monastère de la Kosmosotira*, „Linguistique Balkanique” 1960, 2, s. 123—127.

¹⁰² Por. Teocharides, op. cit., pass.

¹⁰³ *Yahya*, op. cit.

¹⁰⁴ Por. Skabałanowicz, *Wizantijskoje gosudarstwo i cierkow*, s. 186—188.

cami wojsk najemnych korpusu *tagmata*¹⁰⁵. Jest to wyraźną wskazówką, że również katepanaty, powołane do życia przez Bazylego II na ziemiach zdobytych, opierały swą siłę zbrojną nie na korpusie *themata*, stworzonym z chłopów-stratiotów, lecz na wojsku najemnym. Dawne wojska cara Samuela, po podboju carstwa ochrydzkiego nie zostały przekształcone w stratiotów „temy“ Bułgaria, lecz przerzucone do Azji do walk w charakterze wojska najemnego z Gruzinami i Armeńczykami¹⁰⁶. W 1027 r. *exercitus... Russorum, Guandalorum, Burgarorum, Vlachorum, Macedonum* wziął udział w wyprawie na Sycylię¹⁰⁷. Na ziemiach bułgarskich stacjonowały natomiast *tagmata* greckie, dowodzone przez *tagmatarchów*¹⁰⁸. W stłumieniu buntu Leona Tornika uczestniczyła *βουλγαρικὴ δε τὴς δυνάμεις ἀπὸ τῆς εσπέρας*. Wojsko to następnie nazwane zostało *βουλγαροί*¹⁰⁹. Mogło to być tylko wojsko regularne stacjonujące w Bułgarii, gdyż sami Bułgarzy uczestniczyli w buncie Leona Tornika i kryją się pod określeniem barbarzyńców¹¹⁰.

W 1048 r. Bazyli Monachos, pronoeta Bułgarii stał na czele *τῆς Βουλγαρικῆς (δυναμείας)* walczących z Pieczyngami¹¹¹.

W przekazach tych spotykamy się z regularnym wojskiem z temy Bułgaria. Kronikarze wspominając o nim unikają nazywania ich imieniem etnicznym *βουλγαροί* i najchętniej używają formy przymiotnikowej *βουλγαρικὴ δυνάμεις*. Wojsko to, podległe pronoecie Bułgarii, składało się bez wątpienia z garnizonów pozostawionych przez Bazylego II w miastach bułgarskich, dowodzonych przez kastrofilaksów. W XII w. wojska te nazywano *καστηρηνοί, καστηρησιανοί*¹¹². W skład ich wchodził zapewne już w połowie XI w. pronijarzy — rycerze bizantyńscy, zobowiązani do pełnienia służby zbrojnej z tytułu posiadania proniji — *lenn*.

Obok regularnych wojsk bizantyńskich temy Bułgaria stykamy się stale w XI—XII w. z Bułgarami, Włachami, Albańczykami jako oddziałami *ἐθνικοί* to jest wojskami „plemiennymi“. Oddziały te wymieniane są wówczas obok Romejów jako wojsko sprzymierzone — *σύμμαχοι*¹¹³. W r. 1091 w czasie zagrożenia Bizancjum przez Pieczyngów Aleksy zalecił cesarzowi Melissinowi zwerbowanie wojska *ἐκ τῆς Βουλγάρων καὶ Βλάχων*¹¹⁴. Najwidoczniej tylko te ludy zobowiązane były do dostarczenia pomocy zbrojnej cesarstwu w razie nagłej potrzeby. O poborze kontyngentu z tem bułgarskich Pelagonii i Ochridy wspomina parokrotnie arcybiskup Teofi-

¹⁰⁵ Glykatzi-Ahrweiler, op. cit., pass.

¹⁰⁶ *Aristakes de Lastiverd*, trad E. Proudhomme. „Revue de L'Orient“ Paris, 1863, 15, s. 353.

¹⁰⁷ *Annales Baresnes*, MGH SS V (og. zb. t. VII), s. 53.

¹⁰⁸ Skyl-Cedr. II, s. 483 r. 1026.

¹⁰⁹ *Attaliota*, ed. Bonn, s. 29.

¹¹⁰ I. Dujczew, *Pruczwanija wrhu balgarskoto srednovekov*, Sofija 1945, VI, s. 30—34, twierdzi, że pod barbarzyńcami w wojsku Tornika kryją się jedynie Pieczyngowie.

¹¹¹ Skyl-Cedr. II, s. 586, 3; por. też Skyl-Cont. 715, 22.

¹¹² W historiografii radzieckiej rozpowszechniony jest pogląd, że byli to przede wszystkim feudalowie, a nie oddziały zbrojne — garnizony twierdz. Por. Litawrin, op. cit., s. 129—130.

¹¹³ Por. Skyl-Cedr. II, 654. 17—18 *βουλγαροί τε καὶ Ῥωμαῖοι*. Bułgarzy ci następnie sprzymierzili się z Pieczyngami dla walki z Uzami. Zonaras XVIII, 9, t. III, s. 679.

Vasilakios rozporządzał wojskami złożonymi z Romajów, Bułgarów, Albanów i własnej drużyny Attaliota, s. 297.

¹¹⁴ M. Gyoni, *Le nom de βλάχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnene*. BZ 1951, 44, s. 240—252.

lakt w swojej korespondencji¹¹⁵. Kontyngenty te, dostarczane przez *ethnikoi* wchodziły następnie do wojsk korpusu *ethnikon*. W formularzu immunitetowym XI w. wymienieni są Βουλγαροι między Waregami, Kulpingami, Frankami, Saracenami, Anglami, Niemcami i Alanami¹¹⁶. Obecność ich w wojskach cudzoziemskich świadczy, że część przynajmniej ziem bułgarskich posiadała statut ziem *ethnikon* jeszcze w drugiej połowie XI w.

Podział ziem bułgarskich na ziemie bezpośrednio objęte przez władze greckie i ziemie „plemion“ wywołany być musiał strukturą społeczną i administracyjną carstwa ochrydzkiego. w ramach którego zapewne niektóre ziemie ściślej związane były z aparatem władzy centralnej, inne zaś luźniej. Do ziem bezpośrednio objętych przez administrację grecką należały, bez wątpienia, centra państwa Samuela i domeny carskie, nieuchwytnie, niestety, w źródłach¹¹⁷. Ziemie zaś luźniej związane z administracją państwową pozostały takimi i pod władzą Bizancjum.

Jak świadczy Skylitzes, na ziemiach tych obowiązywało prawo bułgarskie, zapewne *Zakon Sudnyj Ludiem* i prawo zwyczajowe bułgarskie¹¹⁸.

Bizancjum zachowało w mocy, podobnie jak uprzednio w temie Longobardia, wszystkie przywileje typu immunitetowego bojarstwa bułgarskiego w ich prywatnych domenach (*episkepsis*) oraz, przynajmniej początkowo, dawny ulgowy system bułgarskich danin w naturze ściąganych z ziem *ton ethnikon*.

Stopniowo jednak ziemie te zaczęły być obejmowane systemem podatkowym bizantyńskim i wciągane w kataster bizantyński, tzw. akrostychy. Wraz z tym jednak władza archontów uległa znacznemu ograniczeniu na rzecz nowych funkcjonariuszy skarbowych — katepanów, którzy przyjęli od archontów ściąganie danin, pobieranych już według systemu bizantyńskiego, przeważnie w pieniądzu. G. Litawrin przypuszcza, że nie tyle przejście z danin naturalnych na pieniężne, ile podwyższenie wymiaru danin było główną przyczyną wybuchu powstania Piotra Deljana w 1040—1041 r.¹¹⁹. Masowy udział feudałów bułgarskich w powstaniu wywołany był jednak przede wszystkim utratą przez archontów słowiańskich kontroli nad zbieraniem danin i władzy fiskalnej nad ludnością. Prawdopodobnie po upadku powstania doszło do kompromisu i archonci — *presveis ton ethnon* — utrzymali władzę nad ludnością, co poświadcza jeszcze Skylitzes Continuatus, opisując powstanie 1072 r.¹²⁰.

Słowa Psellosa stwierdzają, że jeszcze Maniakes, pretendent do tronu cesarskiego, obniżył w r. 1043 podatki Bułgarom¹²¹. Według relacji Kekaumenosa, autora Strategikonu, powstałego w latach 1075—1078, lecz zajmującego się głównie wydarzeniami i stosunkami panującymi na ziemiach bułgarskich w połowie XI w.¹²², władzę na ziemiach bułgarskich

¹¹⁵ List tegoż do Melissina z 1090/1091 r. Migne P. G. 126, s. 532. Por. Gyoni, op. cit., s. 248, ods. 4 i list Lami 18 o poborze piechoty.

¹¹⁶ Actes de Lawra, nr 31/30, s. 1079, nr 41/31, r. 1086. MM Acta VI. Akty klasztoru św. Jana na Patmosie nr 13, s. 47, r. 1088.

¹¹⁷ Pewne możliwości badawcze daje materiał toponomastyczny.

¹¹⁸ Por. M. Andreew, D. Angelow, *Istorijska na bułgarskata drzawa i prawo*. Sofia 1959, s. 119—122, 157—162.

¹¹⁹ G. G. Litawrin, *Nałogowaja politika Wizantije w Bołgarii w 1018—1185 g.* 1956, s. 86.

¹²⁰ Por. przypis 20.

¹²¹ Sathas. Biblioteca medii aevi t. V, s. 138; por. Litawrin, op. cit.

¹²² Opisuje Kekaumenos powstanie w Tessali w 1066 r., nigdzie jednak nie wzmiankuje nic o powstaniu 1072 r.

posiadali *ek prosopu* (ἐκ προσωπου) przedstawiciele władz centralnych temy i funkcjonariusze fiskalni¹²³, archont i vasilik. Archont według Kekaumenosa był nie tylko właścicielem swej domeny, zamieszkałej przez niewolników i swobodnych — *οἱ δοῦλοι καὶ ἐλευθεροὶ* — lecz również zwierzchnikiem i sędzią ziemi. Nawet wówczas, gdy nie pełnił służby dla państwa podlegał mu *ὁ λαὸς τῆς γῶρας* nazwany na innym miejscu *ὁ λαὸς σου* (twój lud). Ludność ta na mocy prawa zwyczajowego obowiązana była do odwiedzania swego zwierzchnika i składania mu podarków (*κάνισκτα*)¹²⁴. Archont posiadający władzę nad ziemią i jej ludnością zwany był toparchem. Kekaumenos zalecał swym synom zdobycie stanowiska toparchy i trzymania się z dala od dworu¹²⁵.

Te archonteie — toparchaty na ziemiach bułgarskich jako późnieza-
leżne jednostki zlikwidowane zostały zapewne dopiero po upadku powsta-
nia Jerzego Wojciecha w 1072—1073 r. Jeszcze jednak w końcu XI
i XII w. nie wszystkie ziemie bułgarskie podlegały fiskalnemu aparato-
wi administracji bizantyńskiej i objęte były katastrem¹²⁶. Archonci sło-
wiańscy zaś dopiero po utracie władzy nad ludnością zamieszkałą
w archonteiach poza granicami ich domeny feudalnej, złączyli się z grecką
klasą panującą i przyjęli prawo bizantyńskie.

Na przełomie XII/XIII w. archonci słowiańscy w temie Skopje podle-
gali już wyłącznie prawu bizantyńskiemu¹²⁷. Jako wyraz odrębności
administracyjnej ziem bułgarskich pozostał podział ich na chartulary
i archonteie. W przeciwieństwie do ziem tworzących episkopsy bułgar-
skie, chartularaty i archonteie zobowiązane były również w XII w. do
dostarczania armii bizantyńskiej kontyngentów żołnierza, wchodzącego
w skład korpusu ethnika, nad czym czuwali chartularzy.

V

Proces opanowywania ziem słowiańskich przez Bizancjum był więc
znacznie bardziej długotrwały, niż przyjmuje to historiografia przed-
miotu. W XI—XII w. Bizancjum musiało jeszcze uznawać odrębność
ustrojową terytoriów słowiańskich, które weszły w skład cesarstwa
w VIII—IX w. Jedynie część ziem słowiańskich na Peloponezie, w Tes-
salii, Macedonii egejskiej i Tracji objęta była w XI—XII w. normalną
administracją bizantyńską, pozostałe tworzyły „ziemie plemion“ i zarzą-
dzane były przez własnych lub mianowanych przez Greków archontów.
Reprezentantami władz wojskowych byli na tych obszarach chartularzy.

¹²³ Por. M. Mittard. BZ 1903, 12, s. 592—594, H. Glykatzi-Ahrweiler, op. cit., s. 39—42.

¹²⁴ Cecaumeni Strategicon, s. 40.

¹²⁵ Ibidem, s. 56, 31, 57, 25, 35, 28; por. G. Cankowa-Petkova, *Jugozapadnite bolgarskije zemli w XI veke po „Strategikonu“ Kekaumena*. „Izwestija na Inst. za Bałg. Istorija” 1956, 6, s. 602—605; Litawrin, *Bolgarija i Wizantija*, s. 232—233.

¹²⁶ Cec Strat., s. 25 n.

¹²⁷ Por. uwagi D. Xanalatos, *Beiträge zur Wirtschafts und Sozialgeschichte Makedoniens in Mittelalter*, Speyer a Rh. 1937, s. 63 i n. o licznej grupie wolnych wieśniaków w Bułgarii. W 1152 r. nie były jeszcze objęte katarstwem „temy bułgarskie”. L. Petit, *Le Monastere de Notre-Dame de Pitié*. IRAIK 1900—1901, 6, s. 36—37, akt ten omawia najobszerniej M. M. Freindenberg, *Razwitiye feodalnych otnoszenij w wizantijskoj dierewnie w XI—XII ww.* „Uczenyje Zapiski Wielikołukskiego piedinstituta” 1956, 1, s. 131; cyt. za Litawrinem. *Bolgarija i Wizantija*, s. 103—108; A. Sołowjew, *Srbi i vizantisko prawo u Skoplju pocetkom XIII w.* „Glasnik Skopskog Naučnog Društva” 1936, 15—16, s. 29 i n.

a władz skarbowych katepani — funkcjonariusze skarbowi, stojący na czele okręgów skarbowych zwanych katepanikionami. Podobny statut nadany został po 1018 r. ziemiom b. carstwa ochrydzkiego podzielonym na ziemie zarządzane bezpośrednio przez administrację bizantyńską (episkopsisy) i „ziemie plemion“, zarządzane przez archontów słowiańskich, którzy podlegali katepanowi Bułgarii i innym namiestnikom wielkich tem i ich zastępcom — strategom małych tem skarbowych. Ludność słowiańska osiadła w archonteiach na ziemiach posiadających statut „ziemi plemion“ nie podlegała ciężarom narzucanym na ludność wiejską przez skarb bizantyński i nie była wciągnięta do katastru. Obowiązywało ją pomoszenie jedynie świadczeń wynikających z „obyczajów bułgarskich“ i dostarczanie kontyngentów wojskowych do armii bizantyńskiej.

Dopiero z dalszym rozwojem stosunków feudalnych na ziemiach bułgarskich i stopniowym zanikiem wolnej ludności chłopskiej na przełomie XI/XII w. udało się aparatowi administracji bizantyńskiej przejąć bezpośrednią władzę nad słowiańską ludnością chłopską w „ziemiach plemion“, obracając ich w „chłopów państwowych“ zależnych od skarbu. W niektórych jednak rejonach kraju, zwłaszcza północnych (tema Nisz — Braniczewo) jeszcze w drugiej połowie XII w. proces ten, przebiegający nierównomiernie w różnych częściach kraju, nie został zakończony. Dalsze umacnianie się Bizancjum w zdobytym kraju przerwało w końcu XII w. powstanie II państwa bułgarskiego, jego podboje i upadek Konstantynopola w 1204 r.

Długi okres współzycia społeczeństwa greckiego i słowiańskiego wykazał siłę związków społecznych i państwowych słowiańskich, które utrzymały odrębność ustrojową w cesarstwie bizantyńskim, lecz zarazem wywarł głębokie piętno na rozwoju społecznym i ustrojowym Słowian bałkańskich, widoczne w wpływie ustroju bizantyńskiego na młode państwa słowiańskie powstałe w końcu XII w., bułgarskie Asenowiczów i serbskie Nemanjiczów.

ВИЗАНТИЙСКАЯ АДМИНИСТРАЦИЯ НА СЛАВЯНСКИХ ЗЕМЛЯХ И ЕЕ ПОЛИТИКА ПО ОТНОШЕНИЮ К СЛАВЯНАМ В XI—XII ВВ.

Автор статьи доказывает, что Византия неравномерно осваивала славянские земли на Балканах. Граница, отделявшая земли, завоеванные Византийской империей и подлежащие нормальной администрации, от земель, пользующихся автономией, не вполне совпадала с границей, отделявшей славянские земли, завоеванные Империей в VIII и IX вв., от территории бывшего западно-болгарского (Македонского) царства Самуила.

Владения бывшего царства Самуила не получили в 1018 г. отдельного административного статута; администрация велась по образцу славянских территорий, издавна принадлежавших Империи, и провинций, населенных этническими меньшинствами и имевших, как нпр. Лангобардия, собственный административный порядок и собственное судопроизводство.

В XI—XII вв. славянские земли в Греции, южном Эпире, Фракии и Эгейской Македонии, точно также как и земли бывшего государства Самуила, делились на: 1) территории, где действовала нормальная организация, свойственная административным единицам-провинциям; 2) земли племен, так наз. *chora ton ethnikon*, имевшие автономию в рамках провинций. т. наз. фем.

Территория, охваченная организаций провинций, имела типично византийскую финансовую структуру и делилась на финансовые *episkepsis*. Славянское крестьянство этой территории принадлежало к категории государственных крестьян Византии.

Земли на территории бывшего государства Самуила в Фессалии, Эпире и на Пелопоннесе, принадлежавшие в своем большинстве к славянам и *Vlaques*, имели совершенно иное административное деление, хотя они, подобно остальным землям, входили в состав крупных византийских и малых финансовых провинций (*petits thèmes jiscaux*). Они делились на *archonteie*, возглавляемые славянскими олигархами, из бывших вождей племен *presbeis ethnou*. Повинности населения, жившего на землях этих племен были также иные. Население несло государственные тяготы по предписаниям отечественного права („согласно болгарским обычаям”), а также было обязано поставлять византийской армии строго назначенный контингент солдат для корпуса наемных войск *ton ethnicon*. Отдельные племенные земли составляли административные округа (*chartularaton*), во главе которых стояли начальники (*chartularius*), вначале единственно начальнику военного бюро, наместники (*gouverneur*) провинции. Финансовой администрацией этих земель ведал в XII в. чиновник, подчиненный начальнику провинции (*praktor*, т. наз. *katepan*).

Благодаря своей эластичной политике Византия привлекла на свою сторону славянскую знать.

Лишь по мере развития феодальных отношений и постепенного исчезания свободного крестьянского населения, византийский административный аппарат стал, начиная с XI века, распространять свою власть на автономные земли племен. Однако этот процесс тормозила славянская знать боявшаяся потерять свою власть над той частью славянского населения, которое жило на ее территории, а также опасавшаяся восстания славян. Еще в конце XII века, во время упадка Византии в XII веке, на всех славянских землях Империи встречались *Chartulatury* и славянские административные единицы.

ADMINISTRATION BYZANTINE SUR LES TERRITOIRES SLAVES ET SA POLITIQUE ENVERS LES SLAVES EN XIe—XIIe SIÈCLES

L'auteur démontre que le degré de domination byzantine s'étendant sur les territoires slaves de la péninsule balkanique était très différent. La ligne de division des terres en territoires dominés par l'Empire byzantin et soumis à l'administration normale et les territoires autonomes n'était point identique avec la frontière séparant les terres slaves conquises par l'Empire en VIIIe et IXe siècles de territoires de l'ancien royaume des Bulgares d'Occident (Macedonien) de Samuel. Les territoires de l'ancien royaume de Samuel n'avaient pas reçu en 1018 un statut administratif particulier, mais furent organisés à l'exemple de territoires slaves appartenant depuis longtemps à l'Empire, ainsi que de provinces habitées par les minorités ethniques possédant, comme le *thème lombard*, sa propre organisation administrative et juridique.

Les territoires slaves en: Grèce, Epire méridional. Thrace et Macédoine égéenne les terres de l'ancien royaume de Samuel — se divisaient en XIe et XIIe siècles en: 1) les régions dans lesquelles fonctionnait une organisation normale propre aux *thèmes*; 2) les régions habitées par les tribus — *chora ton ethnikon* — possédant une autonomie dans le cadre de la structure des thèmes.

Les territoires soumis à l'organisation des thèmes possédaient une typique structure fiscale byzantine et étaient divisés en *episkepsis* fiscales. La paysannerie slave de ces régions appartenait à la classe des paysans byzantins d'Etat.

Les terres tributives constituaient la majorité des territoires slaves et valaques dans les limites de l'ancien royaume de Samuel, en Thessalie, en Epire et les contrées du Péloponnèse; elles possédaient une structure administrative totalement particulière, quoique — semblablement aux territoires restants — elles firent partie de grands thèmes byzantins et de petits thèmes fiscaux. Ces régions étaient divisées en „archonteia” ayant à la tête les archontes slaves, anciens chefs des tribus — *presbeis ethnon*. Les devoirs de la population habitant les terres tributives avaient aussi un autre caractère. La population était obligée seulement de porter les charges d'Etat selon les lois indigènes „selon les us et coutumes bulgares” et de fournir à l'armée byzantine des contingents de soldats strictement déterminés, destinés au corps des mercénaires — *ton ethnikon*. Les terres particulières des tribus formaient les districts administratifs — *chartularaton* — ayant à la tête des chefs, autrefois seulement des gérants du bureau militaire du gouverneur du thème. Un fonctionnaire dépendant de *practor* du thème — *katapan* — s'occupait de l'administration fiscale des terres tributives.

Grace à une souple politique de Byzance, elle savait gagner à sa cause les magnats slaves. C'est ne qu'avec le développement ultérieur des conditions féodiales ainsi qu'avec le dépérissement successif de la population paysanne libre que l'administration byzantine déjà dès le XIe siècle commença d'étendre son pouvoir sur les terres tributives qui jouissaient jusqu'ici d'une autonomie. Mais la résistance des magnats slaves qui perdaient par cela leur pouvoir sur une partie de la population slave habitant leurs *archonteia*, ainsi que les insurrections slaves ont retardé ce processus. Les *chartularaton* et les territoires tributifs subsistaient encore en grand nombre sur tous les territoires slaves de l'Empire pendant la période de la crise de Byzance vers la fin du XIIe siècle.